

— AZ ETIKA MEGALAPOZÁSA A VÉGTELENRE TEKINTETTEL LÉVINASNÁL ÉS PASCALNÁL

PAVLOVITS Tamás

A soron következő expozéban egy olyan kérdést érintek, amely a kétezzeröttszáz éves európai filozófiai hagyományban mindvégig jelen volt, és amely mára nem hogy veszített volna jelentőségéből, hanem ellenkezőleg: egyre jelentősebbé, sőt sürgetőbbé válik. E kérdés pedig így hangzik: Miként lehetséges etikát megalapozni?, vagy pontosabban: mi szolgálhat alapul az etikának? Szent Ágoston óta e probléma elválaszthatatlanul összefonódik a szabadság kérdésével. Jelen esetben azt kérdezem, vajon feltétlen alapja-e az etikának a szabadság, vagy pedig elképzelhető-e olyan etika, amely valamiféle szükségszerűségből ered?

Rövid előadásomban kísérletet teszek azon módok összehasonlítására, amelyekkel Emmanuel Lévinas és Blaise Pascal megalapoznak egy etikai viszonyt. Etikai viszony alatt olyan viszonyt értek, amelynek forrása nem az értelemben, az észben vagy az intellektusban van, hanem az ember egész lényéből ered. Az etikai viszony létrejöttében tehát az egész emberi jellem részt vesz. Ezért az etikai viszony létrejöttét – értelmezésem szerint – még akkor is etikának tekinthetjük, ha annak nincsen konkrét etikai tartalma¹.

Magától értetődik, hogy a pascali és lévinasi etika kevés hasonlóságot mutat. Ami azonban létrejöttüket illeti, egy közös vonás tűnik a szemünkbe: mindkét esetben az ember a végtelennel találja szemben magát, és az etika e szembenállásból születik egy kikerülhetetlen szükségszerűség következtében. Lévinas gondolkodásában ez szinte közhelynek számít. Ezért arra szeretnék rámutatni, hogy a pascali gondolkodásban az etikai viszonyt ugyanúgy az ember végtelenhez való viszonya teszi szükségszerűvé.

Először is nagyon röviden be szeretném mutatni a lévinasi etika megalapozódásának folyamatát, majd rátérek a két gondolkodás közös jegyeinek kimutatására.

I.

„Minden filozófia az igazságot keresi.”² írja Lévinas a *Filozófia és a végtelen ideája* című tanulmánya elején. A keresett igazságra tekintettel a gondolkodás két út között választhat: az egyik egy heteronóm, a másik egy autonóm gondolkodás felé vezet. A heteronóm gondolkodás az igazságra olyan valóságként tekint, amely a gondolkodó emberhez képest mindig „teljesen más” (tout autre). Az autonóm gondolkodás számára viszont az igazság a kutatás eredményeként adódik, és az Ugyanaz/Maga (le même) terében helyezkedik el. E második esetben a megértés érdekében a gondolkodó a Mászt az Ugyanaz-ra, azaz saját magára igyekszik visszavezetni. A gondolkodás a tökéletes autonómia elérésére törekszik, mert szabadsága csak ezáltal valósulhat meg. „A nyugati filozófia mindig a szabadság és az Ugyanaz/Maga felé hajlott.”³ – írja Lévinas. A transzcendens kizárásával és az egészen más felfogásával és megértésével (comprendre) az európai filozófia deklarálja a gondolkodás autonómiához való jogát.

A heteronóm gondolkodás jelentősen különbözik ettől, amennyiben elismeri a Más elsőbbségét az Ugyanaz-hoz képest, és nem akar a Más birtoklása árán autonómmá válni. Így mindig heteronóm marad. Mindebből az következik, hogy egy gondolkodás heteronómiája kényszerűen gyakorol e gondolkodásra, amely mindig alárendelvéen önmagát a Másnak sohasem tehet szert szabadságra. Ez esetben lehetetlen az etikát a szabadságra alapozni. A gondolkodásnak nem marad választása, egyetlen alternatívája az autonómia és heteronómia közötti választás volt. Elismervén azonban a Más elsőbbségét, a gondolkodás lemond arról a megismerésen alapuló viszonyról, amely őt a szabadság felé vezetné. Ám ha e lemondás ellenére mégsem akarja elveszíteni viszonyát a Máshoz, egy másfajta viszony létrehozására kényszerül, amely nem fakadhat az észből vagy az értelemről. E viszonyban jelenik meg a lévinasi felelősség, amely az ember egész lényét érinti, tehát etikai viszonyként jön létre. Úgy tűnik számomra, hogy egy heteronóm gondolkodásban szükségszerű az etikai viszony létrejötte ahhoz, ami megvonja magát a gondolkodástól, és e szükségszerűség magából a heteronómiából ered.

Ezzel szemben – Lévinas szerint – az autonómia útját járó gondolkodás mindvégig nárcisztikus és egoista marad. A szabadság felé hajló filozófia alapjában véve nem-etikai filozófia.

Lévinasnál a gondolkodás heteronómiája a gondolkodás végtelenhez való viszonyában jut kifejezésre. A végtelenhez való egyetlen lehetséges viszony: etikai. Mindazonáltal e viszony nem szünteti meg a gondolkodás heteronómiáját: a heteronómia szükségszerűsége mindvégig uralkodó marad. Miként Lévinas írja: „A létezés nem szabadságra van ítélve, hanem szabadságként ítélődik meg és ruházódik ránk. A szabadság nem képes teljes póreségében megjelenni. Maga az erkölcsi élet éppen a szabadság ránk ruházott mivolta. Minden részletében heteronómia.”⁴ A lévinasi gondolkodásban a végtelen a Másik arcában tűnik fel, és nem engedélyez semmiféle autonómiát az Ugyanaz/Maga részére. Ellenkezőleg: egy etikai viszonyt kényszerít rá.

E tekintetben tehát egy gondolkodás az igazsághoz, a transzcendenshez, a végtelenhez fűződő viszonya alapján lesz autonómmá vagy heteronómmá. Az etika megalapozásának szükségszerűsége Lévinasnál a gondolkodás heteronómiájának mélyén gyökerezik.

II.

Elfogadván a lévinasi különbségtételt az Ugyanaz-nak a Máshoz való viszonyára vonatkozóan, azt szándékozom megmutatni, hogy a pascali gondolkodás szintén mélyen heteronóm jellegű, és e heteronómia ott is szükségszerűen egy etikai viszonyhoz vezet. Pascalnál a heteronómiában és a viszonyváltásban – ugyanúgy, mint Lévinas esetén – a végtelen játssza a főszerepet. Mindezt a pascali három rend struktúráján keresztül szeretném bizonyítani.

Pascal a *Gondolatok* több töredékében három rendet különböztet meg egymástól: a test rendjét, a szellem rendjét és a szív rendjét. Az első rendbe a királyok és gazdagok taroznak, a másodikba a szellem emberei, a tudósok, a harmadikba pedig a szentek. A három rend azonban nem embercsoportokat ölel fel elsősorban, hanem alapvető viszonyokat ír le: testi, szellemi és a szívből eredő viszonyt. Minden tudomány, a geometria és a meggyőzés művészete a második rendben kerül kifejtésre. Ehhez képest a szív rendje természetfeletti rend. Pascalnál etikáról egyedül e rend vonatkozásában beszélhetünk, jóllehet Pascal nem nevezi etikai rendnek a szív rendjét, és nem is beszél etikáról e rend kapcsán. Mégis a szív vagy a szeretet rendjét egy olyan viszonyként értelmezhetjük, amely kizárólag a szívből, azaz az ember teljes lényéből indulhat ki.

Pascal a *Geometriai gondolkodásról* című írásában kijelenti, hogy az isteni igazságok e harmadik, „végtelenül természetfeletti” rendben találhatók, és nem esnek a meggyőzés művészetének területére (355 A)⁵. Annak megmutatásához, hogy a pascali gondolkodás mélyen heteronóm, fel kell vázolnunk a szellem rendje és a szív rendje közötti viszonyt. A 308/793. töredék tanúsága szerint távolságuk végtelenül végtelen, mert míg a szellem rendje racionálisan viszonyul a természet jelenségeihez, és azoknak ésszerű leírását adja, addig a szeretet rendje, maga, természetfeletti. E végtelen távolság lehetetlenné tesz minden viszonyt e két rend között. Ezzel Pascal kizárja annak lehetőségét, hogy az isteni igazságokat a megismerés rendjének körébe vonjuk. Az 532/373-as fragmentumban Pascal a következő megjegyzést teszi: „Gondolataimat rend nélkül, nem pedig talán céltalan zűrzavarban fogom papírra vetni. Ez az igazi rend, és amely tárgyat mindvégig a rendetlenség által fogja jelölni.” E töredékben két rendről van szó. Az egyik a megszokott, a másik pedig az, amit Pascal be akar mutatni vagy el akar érni. Ez utóbbit igazi (véritable) rendnek nevezi. E rend sohasem jelenhet meg rendként: rend nélküli rend. Amikor egy tárgy tárgyként jelenik meg, akkor szükségképpen egy renden belül mutatja meg magát. Itt azonban a valódi

tárgy megjelenése minden rendet ellehetetlenít, és azt a rendetlenséget nyilvánítja ki, amely nem zűrzavar. E tárgy tehát sosem válhat tárggyá, hiszen lehetetlen bármiféle észlelési vagy megértési rendre visszavezetni őt. Ha meg akarjuk érteni a valódi rendet, tehát az isteni igazságokat vagy az igazságot magát, akkor be kell lépünk a rendetlenségbe, azaz magába az érthetlenségbe. A pascali gondolkodás heteronómiája tehát abban áll, hogy a második rendbe tartozó emberi szellem számára az igazság szükségképpen megérthetetlen. Az igazság az ész számára mindig végtelenül és abszolút módon más marad, és sohasem lesz visszavezethető az Ugyanaz-ra. Ész és igazság között meghaladhatatlan heteronómia áll fenn.

Miután beláttuk, hogy a pascali filozófia alapvetően heteronóm jellegű, és lemond az igazság birtoklásáról, azt próbálom megmutatni, hogy ez a heteronómia szükségszerűen vezet egy etikai viszonyhoz, és hogy ez a végtelenhez való viszony megváltozása által jön létre.

Pascal a végtelen problémáját két szempontból veszi szemügyre: a tudomány és az emberi létezés szempontjából.

1. A geometria viszonyát a végtelenhez *A geometriai gondolkodásról* című írásában elemzi. A természet kettős végtelenségének tétele alapelve e tudománynak. Bebizonyítja, hogy az embernek szükségképpen el kell ismernie a tér kettős végtelenségét az ellentmondások elkerülése végett. Pascal ugyanakkor azt is elismeri, hogy a tér végtelen csökkenthetőségének és növelhetőségének igazsága megérthetetlen ám e tétel ellentétét állítva még súlyosabb ellentmondásokba ütköznénk. Ezért még akkor is el kell fogadjuk a kettős végtelenség tételét, ha az megérthetetlen: „Íme az a bámulatra méltó viszony, amelyet a természet e dolgok között létesített, és ama két csodálatos végtelen, amelyet nem avégett állított az ember elé, hogy megértse, hanem hogy csodálatos tárgyat képezze.” (354 B). Pascal itt azt sugallja, hogy lemondván a megértésről, a természet végtelenségével egy másfajta viszonyt kell kialakítani, amely a csodálaton alapul.

2. A 199/72. töredékében Pascal rámutat arra, hogy az univerzum végtelenségének felismerése az emberi lényt egy egzisztenciális örvénybe taszítja. A végtelennek nyilvánított univerzumban az ember elveszíti világhoz fűződő hagyományos viszonyait, és elretten a világ némaságát hallva. Egy ilyen világban az ész nem képes megalapozni egy szilárd rendet. A szellem rendje által feltárt végtelenséggel szembesülve az ember megrémül: „Remegni fog e csodák láttán, és úgy hiszem, ha kíváncsisága csodálatba fordul, képesebb lesz némán szemlélni, és elbizakodottan kutatni őket.” (199/72). A végtelen tehát arra kényszeríti az embert, hogy létezése terén is megváltoztassa hozzá fűződött viszonyát: kutatása helyett néma szemléletére van szükség.

A csodálat és a néma szemlélet már egy egészen másfajta megértést készít elő. Mindazonáltal ezek még nem jelentik a végtelenhez való új viszonyulást, annak előkészítői csupán.

Az értelmezők többsége megegyezik abban, hogy Pascal apologetikus indíttatásból itt egy potenciális vagy retorikai végtelenfogalmat használ. A végtelen, mint

az univerzum attribútuma csakis potenciális lehet. Pascalról azonban, mint kora egyik legnagyobb matematikusról nem tételezhetjük fel, hogy nem ismerte az aktuális és potenciális végtelen közötti különbséget, és ezt több szöveghely is nyilvánvalóvá teszi (v.ö.: 418/233). A végtelen retorikus alkalmazásával azt akarja megmutatni, hogy a végtelen az emberi szellem számára kizárólag potenciálisként adódhat. Az ész a végtelenhez közeledtekor mindig végtelenül távol marad a végtelentől magától. Eléréséhez egy ugrásra volna szükség, amelynek éppen végtelennek kellene lennie, amely ezáltal egy másik rendbe, a végtelen rendjébe való ugrást is jelentené. De eme ugrás megtételéhez az észnek le kell mondania hatalmi szándékáról, azaz autonómiára irányuló törekvéséről. Az ész egyedül e paradoxon jegyében találkozhat a végtelenül mással.

Az észnek tehát szükségképpen el kell ismernie a végtelenséget, ám ennek következtében mindig végtelenül távol marad a végtelen megértésétől. Így kettős kényszerrel találja szemben magát: kénytelen elismerni a végtelenséget a természet vonatkozásában, ám ezáltal kikerülhetetlenül beleütközik a végtelen paradoxonába. Másképpen kifejezve: kénytelen elismerni a végtelen létezését, amely nem létezik. Abban az esetben viszont, ha a természet és az univerzum szükségképpen végtelen, az ember csak úgy képes belátni az igazságba, ha ezt a végtelent meghaladja, vagy legalábbis felfogja, megérti. A pascali gondolkodás tétje a végtelen megértése. Ez azonban megérthetetlen. A szellem rendje és a szív rendje közötti „végtelenül végtelen” távolság lehetetlenné teszi az ész számára az igazság elérését. A végtelen saját érthetlensége által alázatra szólítja fel az észet.

A pascali gondolkodásban – a descartes-ival ellentétben – a végtelen sohasem használatos istennévként. Mindazonáltal a végtelen kapcsolatban áll Istennel. A 199/72. töredékben ezt olvassuk: „nincs szükség kevesebb képességre a semmihez való eljutáshoz, mint ahhoz, hogy az egészhez jussunk. Mindkettőhöz végtelen szükségeltetik, és úgy tűnik számomra, ha valaki megértené a dolgok végső alapelveit, egyúttal a végtelen megismeréséhez is eljutna. Az egyik a másiktól függ, az egyik a másikhöz vezet. E két szélsőség érinti egymást és egyesülnek, épp annak köszönhetően, hogy egymástól oly távoliak, és Istenben újra egymásra találhatnak, egyedül Istenben.” (199/72). A két végtelen Istenben egyesül. A végtelen megismerése Isten megismerését feltételezi, és fordítva. Ám az imént láthattuk, hogy a végtelen kapcsán csődöt mond a megismerés, és az ember kénytelen más utat keresni az igazság felé. Rendváltásra van szükség, amelyet a csodálat és a néma szemlélődés készítenek elő, egy olyan nyitottságot hozva létre, amelybe, az emberi akarattól függetlenül, betörhet egy olyan új viszony, amelyet a korábbi rendben leírni lehetetlen. Az új rendben, a szeretet rendjében a megismerés háttérbe szorul, és a szeretet lesz az elsőbbség: „jóllehet az emberi dolgokról szólván azt szokás mondani: szeretetüket meg kell előznie megismerésük, a szentek az isteni dolgok vonatkozásában azt állítják, hogy szeretnünk kell őket ahhoz, hogy eljuthassunk megismerésükhöz, és csakis a szeretet által léphetünk be az igazságba”⁶. A teljesen máshoz való viszony nem racionális, nem az ész a forrása,

hanem a szív, a szeretet. Olyan viszony ez, amely az egész emberi lényből fakad, és ezért etikai viszonynak nevezhető. Pascalnál az egészen Másra irányuló etikai viszony tehát e gondolkodás heteronómiájából ered, és a végtelenhez való viszony megváltozásán alapul.

Pascalnál – miként már említettem – a végtelen sohasem Isten neve vagy attribútuma. De nem csupán azért – miként Pierre Magnard állítja egy cikkében⁷ –, mert a végtelen Isten, vagy a Végtelen mint Isten sohasem lehetne más, mint a „filozófusok Istene”⁸, hanem véleményem szerint azért is, mert abban a pillanatban, hogy az ember felfogja a végtelent, az megszűnik végtelenné lenni. Pascal nem annyira ravasz-ságból használja a potenciális végtelen fogalmát, mint inkább annak megmutatására, hogy nem tehetünk másként. Az aktuális végtelen nem végtelen többé, ő maga a szeretet rendje, „Ábrahám Istene, Izsák Istene, Jákob Istene”⁹, maga a minden etikai tartalom nélküli etikai viszony¹⁰.

Korábban már jeleztem, hogy Pascal nem beszél etikáról a harmadik rend kapcsán. Mégis, bizonyos tekintetben, a pascali etika e rendben kerül kifejtésre. Amennyiben az isteni igazságok a szív rendjében tárulnak fel, a harmadik rend a teológia rendje is egyben. „A teológia minden igazság középpontja” (296 B) mondja Pascal a de Sacival folytatott beszélgetés során. Márpedig Pascal a parancsolatok megtartásának lehetőségességét teológiai műveiben tárgyalja¹¹. Etikáról beszélni, pascali értelemben, rendváltás nélkül nem is lehetséges. E rendváltást pedig a helyes észhasználat, és ezáltal az egészen Más valódi másságának felismerése teszi lehetővé. A 200/347-es fragmentum ezt így fogalmazza meg: „Minden erőnkkel azon legyünk tehát, hogy jól gondolkodjunk: íme a morál alapelve.”

A végtelenhez való új viszony kapcsán, amelyben a végtelen eltűnik, meg kell jelezni, hogy Pascal számára senki sem képes folyamatosan fenntartani közvetlen viszonyát Istenhez, azaz senki sem képes megmaradni a szeretet rendjében. Földi élete során minden embernek szüntelenül munkálkodnia kell ezen az új viszonyon. Egy Roannez kisasszonyhoz címzett levelében Pascal ezt írja: „... ez az öröm nem más, mint rátalálni Istenre, aki viszont minden szomorúság forrásává lesz, ha megbántjuk őt ... Így tehát szüntelenül munkálkodnunk kell azon, hogy megőrizzük ezt az örömet, amely mérsékli félelmünket, és hogy megőrizzük ezt a félelmet, amely ébren tartja örömről” (269 B). A pascali etika e munkában áll, amely az etikai rend megőrzésére vagy újra elnyerésére irányul. E munka során pedig az embernek a végtelenhez való viszonyát nem annyira a megismerés, hanem, miként Lévinas esetében is, a vágy konstituálja.

*

Most pedig, fejtegetésem végére érve engedtessek meg, hogy összefoglaljam az elhangzottakat. Elfogadván Emmanuel Lévinas kölönbségtételét az autonóm és heteronóm gondolkodás között, megállapíthatjuk, hogy a pascali gondolkodás is mélyen

heteronóm, és e tekintetben párhuzamba állítható Lévinas filozófiájával. E két gondolkodónál a heteronómia a végtelen megismeréséről való lemondásból ered, és egy nem megismerésen alapuló viszonyt tesz szükségessé. A végtelen, lehetetlenné téve saját megismerését, egy etikai viszonyt kényszerít az emberre. Amennyiben a gondolkodás következetes, le kell mondania a megértésről, és egy etikai viszonyt kell megalapoznia. Ugyanakkor a két etikai viszony radikálisan különböző. Lévinas számára a végtelen a másik arcában tűnik fel, és a másik emberhez közvetlen etikai viszonyt létesít, míg Pascal esetében a végtelen azonmód eltűnik, amint az ember a szeretet rendjébe lép, és a másik emberhez csupán közvetve létesül etikai viszony. Világos tehát, hogy e két etika alapvetően különböző, amire előadásomban kísérletet tettem, az megalapozódásuk strukturális hasonlóságának kimutatása volt.

Jegyzetek

¹ Ilyen konkrét etikai tartalom nélküli etikai viszony található nem csak Lévinasnál és Pascalnál, hanem például a kierkegaardai gondolkodásban is.

² „Filozófia és a végtelen ideája”, In: E. Lévinas: *Nyelv és közelség*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 1997, 27. o.; „La philosophie et l’idée de l’Infini”, In: E. Lévinas: *En découvrant l’existence avec Husserl et Heidegger*, Paris, Vrin, 1967, p. 165

³ id. mű.: 28. o.

⁴ id. mű.: 40. o.

⁵ A pascali szöveghelyeket a szakirodalomban meghonosodott módon a Lafuma féle összkiadásból idézem saját fordításomban: Pascal: *Oeuvres complètes* (présentation de Louis Lafuma), Paris, Seuil/Intégrale, 1963. A rövid írásik és a levelek esetén a számok az oldalszámokat, az A és B betűk a bal és jobb oszlopot jelölik. A *Gondolatok* hivatkozásánál az első szám a Lafuma, a második a Magyarországon is használatos Brunschwig számozást jelöli.

⁶ *A geometriai gondolkodásról*, (355A)

⁷ P. Magnard: „Pascal et les paradoxes de l’infini”, In: *L’espace et le temps*, Actes du XXIIe Congrès de ASPLF, Paris, Vrin, 1991, p. 36

⁸ v. ö.: Pascal: *Mémorial*

⁹ u.o.

¹⁰ Pascal ezzel visszautasítja az Arisztotelésztől eredő megkülönböztetést (Fizika III, 4–8) az aktuális és a potenciális végtelen között mondván, hogy a végtelen fogalmát egyes egyedül potenciális értelemben használhatja az ember.

¹¹ v. ö.: *Írások a kegyelemről*